

Summary

Potůček M.: Problems Connected with the Character and Application of Interpretation Schemes in Social Cognition

The present contribution is concerned with the role of interpretation schemes in the process of scientific cognition, with particular regard to the area of sciences. The interpretation schemes of reality are conceived as generalized forms of knowledge organization of a kind facilitating, mediating, and simultaneously actively influencing this knowledge. At the same time they represent necessary, though insufficient conditions of this knowledge.

Individual interpretation schemes are hierarchically arranged. On the lower level of generalization there are relational interpretation schemes concerned with relations among phenomena: causal, interactional and conditional interpretation schemes. The higher level of generality comprises system, teleonomic and holistic interpretation schemes. Dialectic provides a frame of reference for both levels; it simultaneously orientates, organizes and coordinates their application, complemented by further cognitive tools.

Interpretation schemes closely correspond to the hierarchical levels of scientific cognitive activity (i. e. the objective, the system and the synthetic level), as well as to the types of laws (i. e. the factual, the idealized and the immanent — relating to concrete entities). They concern primarily the general-scientific and the philosophical level of scientific knowledge, thus preparing the ground — among other things — for the gnoseological analysis of both non-formalized and formalized cognitive procedures applied in the social sciences (inclusive of modelling), as well as for the solution of urgent tasks in the area of interdisciplinary cooperation.

The submitted conception of interpretation schemes is open to further elaboration and development.

Errata

Z technických důvodů došlo při sazbě článku M. Potůčka k některým chybám:

Strana	Odstavec	Řádek	Chybně	Správně
404	nadpis třetí	3. 1.—2.	společenském předkládané	společenskovědním předpokládané
405	první pátý	8. 9.	fakultní poznávacích	faktuální poznávaných
408	čtvrtý	10.	<i>systemová, teleo- nomická a holistická</i>	<i>systemové, teleo- nomické a holistické</i>
409	třetí	2.	odvozují	dovozují
413	třetí	3.	pojmu	pojmy
422	nadpis první	2. 2.	Cognition of sciences	Science of social science

Několik poznámek(1) k tomuto tématu je vedeno snahou upozornit na problémy, které vznikají při provádění empirických sociologických výzkumů, zejména a především výzkumů aplikovaných, často až rutinní povahy. Jde o problémy, na něž lze nahlížet z různých pozic. Na jedné straně je můžeme prohlásit za fundamentální a současně banální (ve smyslu známé, jasné, vyřešené), na druhé straně se tato přiznaná fundamentalita může jevit jako určité zaklínadlo, za nímž se skrývají otázky ne zcela ujasněné nebo opomíjené a podceňované.

Nebude snad na škodu pokusit se v poměrně úzce vymezeném záběru o jakousi inventarizaci těchto problémů, spojených s přípravou a plánováním empirických výzkumů. Nejde ani tak o zásadní, či dokonce nové řešení, jako spíše o připomenutí některých souvislostí, které bývají v praxi empirického výzkumu někdy zanedbávány. Mám na mysli ty případy, kdy třeba v úvodním projektu zformulujeme cíl výzkumu a v jiné etapě práce — třeba až při zadání třídění na počítači — pracovní hypotézy. Tento typ výzkumné práce, s nímž je nutno polemizovat, se může rozvíjet v podmínkách chvatu a „hladu“ po sociologické informaci a stojí na hranicích diletantského pěstování oboru.

Sociologická veřejnost dnes již celkem všeobecně přijala názor „jaká hypotéza, takový výzkum“ za svůj. Na otázku, kde kvalitní hypotézy vzít, pohlížíme s vědomím aktuálnosti vyvstávajících problémů, a to zejména tam, kde se v rámci empirického výzkumu pohybujeme v různých tematických okruzích. Ať již máme možnost čerpat hypotézy z teorie nebo z empirie, jejich základním zdrojem a prvním krokem, který vlastně dává empirickému výzkumu smysl, je spojení hypotézy s daným konkrétním *výzkumným problémem* (srovnej [Jadov 1977: 58]. Hypotéza samozřejmě vychází z rozpracování předmětu výzkumu, přitom je spjata s cílem výzkumu nejenom z hlediska obsahu, ale i z hlediska typu a kvality získané informace.

Stanovení výzkumných cílů představuje první filtr, v němž se výzkumný problém mění v předmět a v soustavu hypotéz. Přijmeme-li předpoklad, že v procesu empirického výzkumu disponujeme strategií, která zaručuje soulad mezi požadavky na vstupu (hypotézy) a výstupu (fakty), je souvislost mezi cílem výzkumu a hypotézou jasná. Cíl výzkumu udává požadovaný typ informace a hypotézy musí tento vstupní požadavek co nejpresněji vyjádřit. Je žádoucí, aby toto základní strategické rozhodnutí bylo učiněno včas a výrazně, neboť spoléhat na to, že ve výzkumu nějak vhodné informace získáme nebo doplníme, může být ošidné. Stejně tak dobře můžeme zjistit, že výzkum sice „nějakou“ informaci přináší, že však tato informace neodpovídá původnímu požadavku.

(1) Rozšířený referát přednesený na semináři *Funkce teorie v sociologickém výzkumu* v Alšovicích v roce 1980. Nastíněné problémy se v jistém smyslu doplňují a překrývají s koncepcí diskutovanou v článku s. Potůčka. Oba texty do určité míry odrážejí stav metodologie a reprezentují řešení některých metodologických otázek na našich pracovištích.

Blíže zkoumání souvislosti cílů výzkumu a hypotéz provádíme proto, abychom vyloučili možnost, že výzkum nesplní požadovaný cíl, protože nebyl správně formulován tento cíl, anebo jemu odpovídající hypotézy. Naznačujeme tím současně, že souvislost mezi hypotézami a cíli je do značné míry vzájemná.

1. Hierarchie výzkumných cílů

Obecným cílem empirického sociologického výzkumu je shromáždit relevantní empirickou informaci ve vztahu k problémové situaci, která je východiskem výzkumu. Formulace konkrétních cílů je přirozeně nejvíce ovlivněna tím, co na samém počátku výzkumu víme o problémové situaci (předmětu) a o místě jejího vzniku (objektu).⁽²⁾ Dostatek poznatků o obou těchto aspektech umožňuje výzkumníkovi zaměřit v momentu rozhodování vysoko v hierarchii cílů.

Výsledný tvar výzkumu by měl být určován také charakterem požadované výstupní informace. I když při zahájení prací má každá taková rozvaha pravděpodobnostní ráz, je třeba rozhodnout, jaké *hlavní cíle* budeme sledovat.⁽³⁾ Z tohoto hlediska je možné uvažovat o určité klasifikaci, resp. hierarchii cílů, i když je samozřejmé, že v jednotlivých výzkumech se překrývají a kombinují:

Orientační cíle charakterizují ten typ bádání, pro nějž se hodí spíše název sociologický průzkum (popřípadě šetření). Takový výzkum většinou zahajuje zkoumání určité oblasti, v níž není k dispozici dostatek informace ani o předmětu, ani o objektu. Krajním případem je situace, kdy se přistupuje ke zkoumání nového sociálního jevu nebo dosud blíže neidentifikované populace.

Deskriptivní cíle představují kvalitativně vyšší typ informace, a to samozřejmě tehdy, jestliže kvantitativní popis ústí v kvalitativní zhodnocení dat. Naplnění deskriptivních cílů nemůže být chápáno jako ateoretický, „plochý“ empiricismus. Zajímavé je to, že na vstupu takového výzkumu dosti často chybějí informace o objektu. Jinak řečeno, dostatečná informace (rozpracovanost) o předmětu dává popisu základní řád, zabezpečuje hodnotu získávané informace.

Explanační cíle sleduje výzkum, který je spojen s relativně vysokými teoretickými ambicemi, v němž jde o vysvětlení jevů a o formulaci kauzálních závislostí mezi zkoumanými proměnnými. Tyto cíle jsou typické spíše pro základní výzkum (badatelský) než pro aplikovaný výzkum a výrazně ovlivňují celou strategii řešení úkolu — zejména volbu technik a jejich ověřování, určení výběrového souboru, způsobů zpracování dat apod. Předpokládá se většinou dostatečná informovanost badatele jak o předmětu, tak o objektu výzkumu. Přes vysokou míru informací na vstupu jde o výzkum velmi komplikovaný, teoreticky i metodologicky náročný.

Sociotechnické cíle představují úkol nejnáročnější. Je možné o nich uvažovat tam, kde máme jasno o předmětu výzkumu a alespoň zčásti i o objektu.

(2) Rozlišení předmětu a objektu je možno provést mnohem přesněji zdůrazněním gnozeologického aspektu; předmět totiž vzniká aktivním spolupůsobením poznávacího subjektu, musí být tedy teoretickým odrazem reality; na druhé straně je vždy určitou redukci, výběrem některých, samozřejmě pokud možno relevantních charakteristik, souvislostí atd.

(3) Poněvadž v článku používám poněkud schematizující klasifikace cílů a do jisté míry i hypotéz, odkazuji na podrobnější a didakticky instruktivnější výklad ve skriptech *Metody a techniky sociologického výzkumu I* (v tisku UK), na němž jsem se autorsky spolupodílel s dr. M. Petruskem, CSc.

Jsou přirozeně spojeny s otázkami explanace, ovšem východiskem pro jejich naplnění může být také informace deskriptivního typu. Proto nelze tento typ cílů jednoznačně nadřazovat nad předchozí. I když se to většinou implicitně předpokládá, považují za užitečné v každém jednotlivém výzkumném úkolu výslovně uvést, zda výzkum má přinést převážně sociotechnickou informaci, anebo zda sociotechnické závěry budeme považovat za pravděpodobně možný, avšak do jisté míry vedlejší produkt. I tato rozhodnutí totiž ovlivňují formulaci hypotéz.

Je smysluplné rozlišovat cíle hlavní, jichž musí být dosaženo, a cíle vedlejší. Také předběžná bilance informací o předmětu a objektu ve vztahu k výzkumným cílům je užitečná: umožňuje rozhodnout o případném zkrácení výzkumu, vypouštění některých etap (například předvýzkumu, zkrácení celé přípravné fáze apod.).

Například výzkumný úkol *Pracovní a sociální podmínky projektantů k. p. Energoprojekt* (řešený na katedře sociologie filozofické fakulty UK v roce 1980) byl koncipován jako aplikovaný s perspektivou sociotechnických doporučení směrem ke komplexnímu programu péče o pracující. Protože však prakticky zahajoval výzkumnou činnost v podniku bylo hlavní intencí orientovat se v problematice, zmapovat její základní charakteristiky. Informace o objektu byly velmi kusé (navíc ve vztahu k zadavateli byl celý tým složen z externistů), bylo jasné, že technický studia dokumentů nemohou být ani v přípravné fázi rozsáhleji uplatněny. Téma výzkumu bylo přitom formulováno takřka standardním způsobem.

Byl proto proveden v podstatě *orientační výzkum*, i když neměl daleko k typu deskriptivnímu (díky relativně jasné představě o předmětu a předpokládaných souvislostech). Použití běžných způsobů operacionalizace dovolilo zkrácení přípravné fáze. Výstupem byla hrubá a jistě ne úplná deskripce základních obrysů, indikace některých specifických problémů. Byly shromážděny praktické náměty pro sféru řízení, především však byly určeny směry příštího výzkumu, který by měl přinést podrobnou deskripci a položit základy pro hlubší explanaci a konkrétnější sociotechnické závěry.

Naproti tomu v současnosti probíhající výzkum skupin pracovníků řídících energetické bloky (prováděný také katedrou sociologie FFUK) je založen na velmi podrobné deskripci řady charakteristik pracovních skupin. Kombinuje různé technické postupy, které je třeba v přípravné fázi postupně ověřit. Jednotlivé fáze šetření (výzkumy v jednotlivých elektrárnách) budou ukončeny analytickými zprávami (včetně sociotechnických návrhů). V tomto ohledu představuje výzkum *deskriptivní typ*. Je však zřejmé, že opakováním šetření a rozšířením výsledného souboru dat vzniká možnost provést výzkum *explančního rázu*, ověřit teoretické hypotézy, například o vlivu velikosti, heterogenity skupiny, skupinové atmosféry na výkonnost skupiny, na individuální uspokojení, na stabilizaci pracovníků atd., a zachytit proces formování rysů kolektivismu. Tomu účelu bylo přizpůsobeno i vypracování podrobného úvodního i pracovního projektu (s perspektivou na několik let dopředu).

Exkurs do výzkumné praxe dokumentuje význam specifikace cílů, současně však naznačuje, že přechody mezi jednotlivými typy nejsou nikterak ostré, že v realitě výzkumné práce se jednotlivé cíle prolínají. V každém výzkumu se vyskytují oblasti, kde je třeba teprve se orientovat, vedle oblastí, jejichž systematická deskripce je rutinní záležitostí; těžko bychom hledali výzkumnou zprávu, která neobsahuje žádnou explanaci. Kategorizace cílů má usnadnit postavení dominujících záměrů a také rozdílu ve strategiích jednotlivých akcí.

Přestože při plánování empirického výzkumu vždy intervenuje velká variabilita faktorů, které se spolupodílejí na volbě výzkumných cílů (například časové dispozice apod.), je nutné zvolit určitou základní rovinu v hierarchii cílů. Je proto vhodné posoudit stávající znalosti o předmětu výzkumu, a to nejenom kvantitativně; kvalita této vstupní informace je silně ovlivněna — samozřejmě mimo jiné — i *charakterem hypotéz*, které jsou v této fázi k dispozici.

Je samozřejmě možné postavit problém trochu jinak: Je vůbec uskutečnitelný výzkum „bez hypotéz“? Je to přípustné? I když možnost výzkumu bez hypotéz nelze zcela vyloučit a i když v některých výzkumech (lépe snad: fázích badatelské činnosti) dospíváme k hypotéze teprve prostřednictvím analýzy dat, budí představa takového přístupu vcelku oprávněné obavy (jde přece o cílenou systematickou činnost...). V naprosté většině výzkumů se dá (a také má) pracovat s hypotézami od samého začátku. Je ovšem třeba odlišit, zda jde o vědecké hypotézy, vycházející z teorie nikoli jenom tím, že jsou formulovány pomocí teoretických pojmů a kategorií, ale že jsou součástí (produktem) systému poznatků a zákonitostí, že mají výrazný explanační potenciál atd., anebo zda jde o pouhé domněnky, o hypotézy ad hoc apod.

O postupu tvorby tzv. explanatorních hypotéz píše zajímavě F. Čížek [1974: 238—239], v kontextu jeho úvah ovšem zaznívají spíše přírodovědné tóny. Podnětnost jeho stanovisek spočívá v postižení skutečnosti, že nová vědecká myšlenka vystupuje zpočátku jako domněnka, formovaná velmi často intuitivně. Zdá se tedy, že rozlišení určité hierarchie hypotéz (například: domněnka — hypotéza, hypotéza deskriptivní — explanační, hypotéza „předvědecká“ — „vědecká“, tj. explanačně predikční atd.) vnese do problému více světla. V této souvislosti zasluží citaci F. L. Kerlinger: „Je sice možné provádět výzkum bez hypotéz, zvláště v explorativních výzkumech. Je však těžké představit si moderní vědu v celé její přísné a ukázněné plodnosti bez vůdčí síly hypotéz.“ [Kerlinger 1972: 40]

V návaznosti na to, co bylo řečeno výše, je třeba zdůraznit, že otázku *východisek výzkumu* rozhodně není možno redukovat na problém hypotéz. Stupeň ujasněnosti hypotéz může být při zahájení výzkumných prací různý. To však neznamená, že se můžeme obejít bez ideově teoretických východisek, na jejichž základě jsou v průběhu výzkumu hypotézy dále upřesňovány, systematizovány a zdokonalovány.

2. Hypotéza jako základní vstupní informace výzkumu

Dosavadní praxe empirických výzkumů nás přesvědčuje o tom, že zdaleka ne vždy se daří vycházet z hypotéz odvozených z teorie.⁽⁴⁾ Velmi často není příslušná teorie prostě k dispozici, ne vždy také obsahuje dostatečné heuristické momenty. Zdrojem hypotéz a následující konstrukce teorie předmětu výzkumu může pak být empirie (například dříve formulované empirické generalizace), či dokonce jen individuální sociální zkušenost.

Ve všech návodech k empirickému výzkumu se dočteme, že hypotéza musí být operacionalizovatelná. Méně často je uvažován případ, kdy hypotéza, která je alespoň potenciálně operacionalizovatelná, k dispozici prostě není.⁽⁵⁾ V takové situaci musí výzkumník rozhodnout o *empirické řešitelnosti* problému. Výzkumná praxe, podporovaná nezájmem metodologických příruček právě o tuto situaci, badatele spíše svádí k reformulaci problému nebo minimálně k roztržce mezi cíli a hypotézami. Může to vést k situaci, že se výzkumem „řeší neřešitelné“, nebo — a to častěji — se výzkumné cíle v průběhu výzkumu substituuji (toto kulantní slovo ovšem může znamenat i podvrh) cíli obvykle nižšího řádu, nebo se k jejich „naplnění“ použije neadekvátní informace.

(4) Máme zde na mysli spíše teorie nižšího stupně obecnosti, někdy i parciální teorie (mají-li povahu teorie) jednoho sociálního jevu. Od problému struktury sociologické teorie v dalším výkladu odhlédneme.

(5) Nejde o absenci hypotézy vůbec, ale trochu paradoxně o to, že se jedná o hypotézy vysokého stupně obecnosti a abstrakce, vysoce teoretické.

Postulujeme zde nutnost analýzy hypotéz (týká se především východiskových hypotéz) a možností jejich operacionalizace. Vstupní informace je totiž:

- *úplná*, jsou-li hypotézy operacionalizovány (tj. jsou formulovány v empirických pojmech a jsou jednoznačně spojeny s určitým a indikovatelným souborem ukazatelů) a je znám postup jejich verifikace (otázka odpovídajícího výzkumného nástroje);
- *dostatečná*, je-li operacionalizace hypotéz jen částečná (jsou „empiricky kryty“, ale chybí algoritmus verifikace);
- *neúplná*, jestliže jsou k dispozici teoretické hypotézy, o nichž lze předpokládat, že jsou operacionalizovatelné;
- *nedostatečná*, pokud nejsou k dispozici žádné hypotézy anebo hypotézy pouze teoretické, empiricky neverifikovatelné.(6)

V případech, kdy charakter vstupních hypotéz je neuspokojivý, je třeba znovu provést logicko-teoretickou, systémovou analýzu problému, formulovat nové teoretické hypotézy a pokusit se o jejich operacionalizaci. Je zřejmé, že sociolog se širokým teoretickým rozhledem má situaci v mnohém usnadněnou a má větší šanci nalézt řešení.

V drtivé většině případů je možné i za nepříznivé výchozí situace formulovat operacionalizovatelné hypotézy, které lze verifikovat takovými technickými postupy, aby bylo dosaženo deskriptivní informace. Současně však je třeba upozornit na to, že splnění explanačních nebo sociotechnických cílů do jisté míry předpokládá optimální stav či tvar vstupních hypotéz. Na zlepšování tohoto stavu se musí podílet jak oblast sociologické teorie, tak metodologie.

Jakmile výzkumník dospěje k soustavě hypotéz a zodpoví otázku řešitelnosti výzkumu, může začít uvažovat o tom, jaké hypotézy (jakého typu) mají být ověřeny. V zásadě stojí před dvěma typy — *hypotézami deskriptivními* a *explanačními*. Deskriptivní hypotézy se vztahují k popisu zkoumané reality, přičemž:

- *identifikační hypotézy*(7) předpokládají výskyt určitých jevů za určitých podmínek, popřípadě určité „rozměry“ jevů;
- *relační hypotézy* předpokládají existenci nějakého vztahu mezi dvěma (nebo více) jevy, opět za určitých podmínek; mohou se týkat *strukturních vztahů* mezi jednotlivými elementy nebo mohou mít podobu *funkční závislosti*;
- *klasifikační hypotézy* postulují určitou skupinu vlastností, které za daných podmínek(8) charakterizují příslušný jev.

Všechny deskriptivní hypotézy můžeme ověřovat na základě souhrnné sociologické informace, založené na matematicko-statistickém zpracování dat.

Explanační hypotézy jsou „silnější“, neboť obvykle předpokládají existenci kauzálních vztahů mezi jevy a odhalení nutných, zákonitých, podstatných stránek a vztahů v získaných faktech (kauzalitu ovšem chápeme dialekticky a ex-

(6) V tomto kontextu zužujeme problém verifikace na verifikaci prostřednictvím empirického výzkumu. To neznamená, že ignorujeme jiné způsoby ověření správnosti teorie. I jednotlivé akty ověření jsou však momenty historické společenské praxe; marxistické pojetí praxe (jako kritéria pravdivosti poznání) nelze zaměňovat za novopozitivistické principy verifikace (včetně „konkurenčního“ Popperova principu falzifikace) — viz F. Čížek [1974: 152].

(7) Filozofové by pravděpodobně hovořili o bytné identifikaci, někteří sociologové o faktuálních či extenciálních hypotézách.

(8) Používáme-li obratu „za daných podmínek“, pak vedle poukazu na relativnost a parciálnost empirického zkoumání sociální reality máme na mysli velmi aktuální požadavek, aby výzkumník znal celospolečenské poměry a širší kontext svého zkoumání. V tomto směru by měl být znalcem teorie i praxe v jejich průniku.

planace může být v některých případech založena i jinak, například funkcionálně). Do algoritmů jejich verifikace je proto třeba vedle běžných postupů zařadit experimentální proceduru,⁽⁹⁾ v aplikovaném výzkumu se poměrně zřídka setkáváme s uplatněním procedury historické. Na možné obtíže při kauzální interpretaci výsledků experimentu upozorňuje — i když z odlišného stanoviska — S. Nowak [1975: 232].

Tím, že připomínáme některé z podstatných charakteristik hypotéz vstupujících do procesu empirického výzkumu, chceme ukázat, že vedle přímé vazby hypotéz a cílů není zanedbatelná ani metodologicko-strategická stránka věci: že totiž hypotézy určitého typu (konvenující určitým cílům) implikují určité algoritmy verifikace a kladou specifické nároky na oblast použitých technik sběru i zpracování dat. Metodologické konsekvence ovšem netvoří jádro našeho tématu. Protože si všímáme jenom některých aspektů problematiky úlohy hypotézy v sociologickém výzkumu, odkazujeme na podrobný výklad v sovětské *Příručce pro sociology* [1980: 158 an.], v níž je mimo jiné prezentována o něco hrubší, ale hluboce zdůvodněná typologie hypotéz.

3. Typy hypotéz a volba cílů

U málokterého výzkumu bychom si mohli dovolit předem tvrdit, že jeho výsledný tvar (výstupní informace) bude jednoznačně závislý na typu počátečních hypotéz. V průběhu výzkumu je totiž možné nahrazovat slabší hypotézy silnějšími, například strukturní funkčními, nebo dokonce deskriptivní explanačními. Takové doplňování souboru hypotéz ovšem předpokládá prodlužování přípravné fáze výzkumu, zvyšuje materiální nároky a v neposlední řadě i nebezpečí, že v průběhu prací zjistíme, že přesnější formulace hypotéz prostě není v našich silách. Proto nelze souhlasit s postupem, kdy přijmeme určité cíle bez ohledu na charakter vstupních hypotéz s tím, že v průběhu výzkumu získáme hypotézy vyššího řádu. Jestliže se můžeme důvodně domnívat, že se takové doplnění podaří, je lépe uskutečnit je před definitivním rozhodnutím o cílech výzkumu.

Proces rozhodování o cílech výzkumu včetně posouzení možností výzkumu z hlediska vnitřní logiky heuristických postupů je založen na řešení sledu konkrétních otázek, z nichž první část se týká problému řešitelnosti výzkumu. Postupně se můžeme tázat:

- Máme k dispozici hypotézy?
- Je možno formulovat hypotézy teoretické?
- Lze teoretické hypotézy operacionalizovat?
- Můžeme stanovit u operacionálních hypotéz způsob verifikace?

Jde o určitou bilanci zdrojů hypotéz, o zhodnocení stavu rozpracovanosti problému a o jeho zasazení do určitého kontextu (tedy o teoretické postižení obecnějších souvislostí problému). Současně je třeba posoudit metodologické prostředky empirického zkoumání daného problému. Pokud se nám nepodaří uspokojivě vyřešit uvedené otázky, nemá smysl pokoušet se o empirické řešení úlohy.

(9) Ve specifickém kontextu zde platí Leninovo vymezení správnosti odrazu lidského myšlení: „kritérium této správnosti je praxe, experiment, výrobní činnost“ [Lenin 1958: 117]. Je zde naznačena souvislost experimentálních postupů s praxí samotnou. Svým způsobem vztážené oddělování teorie, empirie a praxe je vůbec trochu schematické a zjednodušující.

Soubor operacionalizovatelných — tedy nikoli operacionalizovaných — hypotéz (jde o počátek výzkumu) pak podrobujeme dalšímu „dotazování“:

- Jaké hypotézy měly být ověřeny podle plánu, tj. podle cílů výzkumu?
- Jsou tyto hypotézy k dispozici?
- Nejsou-li, lze je doplnit?
- Jsou k dispozici ještě silnější než plánované hypotézy?

Tímto postupem (který byl M. Petruskem algoritmizován do podoby vývojového diagramu — (viz pozn. 3), dospějeme k relativně přesnému odhadu vybavenosti hypotézami. Prakticky lze rozlišit tři základní situace:

1. Máme k dispozici identifikační a strukturní hypotézy.
2. Máme k dispozici všechny deskriptivní hypotézy.
3. Máme k dispozici explanační hypotézy.

Těmto třem situacím odpovídá zhruba trojí charakter výstupní informace: v prvním případě jde o informaci *orientační*, ve druhém *deskriptivní* a v posledním *explanační*. Uvedenou konfrontaci si můžeme ověřit, zda původně plánované cíle jsou — samozřejmě předběžně — kryty souborem vstupních (ponejvíce východiskových) hypotéz a zda je jejich dosažení reálné. Jinak může dojít k přecenění nebo podcenění potenciální informační hodnoty výzkumu. Pro dosažení souladu mezi cílem a vstupními informacemi je právě tento postup hodnocení hypotéz určitým přínosem a nemusel by zůstat jenom učebnicovou záležitostí.

Poněkud stranou zůstala otázka, za jaké situace projektovat dosažení cílů *sociotechnických*. Je samozřejmé, že i orientační informace může být zdrojem užitečných informací pro praxi a může mít charakter určité direktivy. Skutečně účinné sociotechnické vyústění ovšem předpokládá přinejmenším podrobný popis daného stavu.

Nabízí se otázka, zda by nebylo vhodné důsledněji odlišovat sociotechnická doporučení založená na deskriptivní (případně ještě nižší) informaci od doporučení založených na explanaci (vysvětlení zákonitosti). Intuitivně cítíme, že doporučení založené na pravděpodobnostní verifikaci pomocí třídění (de facto na vyvrácení statistické nulové hypotézy) v sobě nutně dále nese silně pravděpodobnostní charakter a liší se od doporučení, jehož základem je empirická generalizace, teoreticky pevně zakotvená, blížíci se svým charakterem třeba i parciální zákonitosti. Je možné, že někdy v budoucnu budeme výrazněji diferencovat mezi sociotechnikou nižšího řádu (pravděpodobnostní) a vyššího řádu (kauzální) — samozřejmě ovšem v empirické rovině, neboť sociotechnika na makroúrovni musí nutně vycházet z poznání zákonitostí společenského vývoje. V praxi — tedy mezi zadavateli empirických výzkumů — nebude však lehké toto rozlišení vysvětlovat a prosazovat. S tím, že stanovení cílů výzkumu musí respektovat dosaženou úroveň metodologické vybavenosti sociologie, si totiž zadavatelé výzkumů občas (a někdy zase ne tak docela právem) nechtějí lámat hlavu.(10) Vždy to však bude právě sociolog, který ponese odpovědnost

(10) Byl jsem účastníkem oponentury úvodního projektu, na níž zadavatel požadoval předem(!) vymezení sociotechnických doporučení. To je přirozeně extrém. Současné se zdá, že sociologové podceňují možnost zmenšovat obtíže při transformaci pravděpodobnostních výroků do podoby sociotechnických doporučení. Při domýšlení Engelsonových a především Leninových názorů o rozhodující roli praktické verifikace se právě v oblasti sociotechniky skrývají nevyužité rezervy. Avšak kdo z našich výzkumníků ví, zda (neřku-li proč) jeho doporučení prakticky funguje? V každém případě jsou pokusy systematicky zachytit účinnost sociotechnických zásahů (k nimž je ovšem někdy od doporučení dosti daleko) až příliš skromné.

za kvalifikované propojení požadavků zadání s adekvátním souborem výzkumných postupů při respektování dialektiky vnějších a vnitřních faktorů působících v empirickém výzkumu.

* * *

Volba cílů v empirickém sociologickém výzkumu představuje velice významný, o to však složitější krok, jenž ovlivňuje celou strategii výzkumné práce. Zvláště u aplikovaného výzkumu bývá výzkumník v momentu této volby ovlivňován řadou vnějších faktorů, mezi nimiž dominují zadání výzkumu a zájmy zadavatele. Taktéž vnitřní faktory mimognozeologické povahy se do podoby cílů výrazně promítají (například materiální vybavení pracoviště, organizační předpoklady, časové dispozice, personální vybavení atd.). Přesto však momenty gnozeologicko-metodologické zde mají — v bezprostředním spojení s řešeným sociálním problémem — své významné postavení. Bilance vstupních informací a posouzení hypotéz z hlediska jejich perspektivního informačního přínosu — nebo jinak řečeno: z hlediska jejich explanačního potenciálu — v tomto ohledu představují základnu pro seriózní určení hlavních cílů, pro koncipování strategie výzkumné akce a pro další rozpracování metodiky četření.

V úvodních projektech empirických výzkumů se většinou setkáváme s vyjádřením teoretických předpokladů ve formě několika východiskových hypotéz, jimiž je v podstatě vymezen předmět. Stojí však za námahu pokusit se o vyhodnocení hypotéz z hlediska gnozeologického, tj. z hlediska typu a informační hodnoty. Přitom nejde jen o precizní vymezení cílů,⁽¹¹⁾ ale také o reálný odhad náročnosti metodologických postupů, které budou v další fázi rozpracovány, o vytvoření východisek pro operacionalizaci hypotéz, a konečně také o naznačení základních výkladových schémat pro interpretaci dat. Vědomí významu souvislosti mezi vstupními a výstupními parametry výzkumného procesu může jeho praktickým efektům jenom prospět.

Literatura

- Cížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1977.
Kerlinger, F. L.: *Základy výzkumu chování*. Praha, Academia 1972.
Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Spisy, sv. 14. Praha, SNPL 1958.
Nowak, S.: *Metodologie sociologického výzkumu*. Praha, Svoboda 1975.
Průručka pro sociology. Praha, Svoboda 1980.

Резюме

И. Бурянек: К вопросу зависимости между гипотезами и целью исследования

Постижение связи между целью эмпирического социологического исследования и типом гипотез, имеющихся в начале исследования в распоряжении исследователей, является весьма важным для стратегии исследования. Гипотеза — один из важнейших элементов исходной основы исследования. Цели исследования подразделяются на ориентировочные, описательные, разъяснительные и социотехнические; для их выбора важен баланс данных об объекте и предмете исследования, информация «на входе».

(11) Při stanovení cílů (z hlediska uvedené typologie) je obvykle obtížné sladit přání zadavatele s teoreticko-metodologickými předpoklady sociologie pro zkoumání příslušné oblasti sociální reality.